

The reason for the precedence of financial jihad over military jihad in the will of the Commander of the Faithful, Ali (pbuh)

Mahdi Saadatmand¹ | Mohammadtaqi Golmohammadi²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Islamic Studies Department, Yazd University, Yazd, Iran.
E-mail: saadatmand@yazd.ac.ir
2. Assistant Professor, Islamic Studies Department, Yazd University, Yazd, Iran. E-mail: golmohammadi@yazd.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Promotional Article Article history: Received 1 June, 2025 Received in revised form 09 August, 2025 Accepted 17 August, 2024 Published online 23 September, 2024 Keywords: Financial jihad, Military jihad, Nahj al-Balagha, Imam Ali (pbuh)	Jihad, at all its levels is a sacred duty. However, in the will of Imam Ali (pbuh), based on the Holy Quran, financial jihad is mentioned to be prior to military jihad. The present research seeks to show that this precedence is not accidental and is based on reasons whose recognition and application will lead to greater authority and progress of the Islamic society. The research was conducted using a descriptive-analytical method, and the data collection was done through library sources. The content validity of the study is based on reliable Islamic and Shiite sources, focusing on the words of Imam Ali (pbuh). The answer to ‘why financial jihad takes precedence over military jihad’ requires a conceptual understanding of jihad and an understanding of the important pillars of financial jihad, such as asceticism, justice, and economic empowerment. Any military jihad relies on financial power. Moreover, sometimes the economic sphere becomes a field of direct confrontation with enemies, a vast field that creates an important mission for the rich and the poor to overcome problems through work and production, as well as contentment and correct consumption, and create lasting happiness for the society. Although the spirit and purpose of military jihad are not separate from those of financial jihad, the need for an interconnected network of socio-political reasons dictates the inherent priority of financial jihad over military jihad in times of war and peace. This matter gives financial jihad such authenticity and relevance that it takes precedence over military jihad as an emergency contingent matter, which is subject.
Cite this article: Saadatmand, M., & Golmohammadi, M. (2025). The reason for the precedence of financial jihad over military jihad in the will of the Commander of the Faithful, Ali (pbuh). <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 15(2), 271-288. http://doi.org/10.30512/kq.2025.22921.4037	
 © The author(s). Publisher: Meybod University. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2025.22921.4037	

Extended Abstract

Introduction

In Letter 47 of Nahj al-Balagha, Imam Ali (pbuh) instructed his children in various matters while making his will. Among the recommendations of the Imam is the call to jihad in the way of God in three areas: financial, military, and verbal. By expanding the meaning of jihad, he emphasized a multifaceted view of it beyond military confrontation. First of all, he recommended financial jihad. The Quranic and Islamic culture and a detailed examination of various aspects of life show that the types of jihad can be categorized in terms of priority and delay. Since all the aspects of faith and individual and social life are not at the same level, defending their privacy is not the same either. The question of this research is 'What does jihad mean in financial and economic contexts as mentioned by Imam Ali (pbuh) in Nahj al-Balagha, and 'What could be the reason for its precedence over military jihad in particular?'

Methodology

This research is based on the data collected from library sources. In this regard, the most important sources of Islamic tradition, namely the Quran, written sources of Hadith, and in particular Nahj al-Balagha, were drawn upon. The elicited data were processed with a descriptive-analytical method. First, the words of Imam Ali (pbuh) on the subject under discussion were extracted, and then, in accordance with the research logic, appropriate categories were presented, and the needed analysis and evaluation were performed until the desired result was reached.

Findings

Financial jihad is a topic that can be seen in Quranic logic beyond the words of Imam Ali (pbuh). According to him, financial jihad is based on three fundamental pillars: asceticism and avoidance of worldly desires, commitment to justice, and economic empowerment. One of the best examples of financial jihad is avoiding worldly affairs. This is what is referred to as asceticism. Asceticism means renunciation and aversion to sensual desires and things that are naturally desirable. Until justice is done to people in matters related to the treasury and public rights, financial jihad will have no meaning. Ultimately, the goal of financial jihad will be completed by producing wealth and prosperity.

The precedence of financial jihad is a question of large dimensions, the proof of which is obtained by considering a set of various reasons. The first aspect of precedence is the dependence of military jihad on financial jihad. Any presence of individuals in war and the possibility of their victory depends on their resources, supplies, and financial expenditure. This is usually the part that is understood from the term "jihad with money". People understand this meaning, which means that the financial costs of the war must be covered. However, in a comprehensive and general interpretation, the issue of jihad with money is interpreted as supporting the war and providing all the equipment and facilities that are necessary for it, which is not specific to the current jihad. The necessary combat preparations in peacetime to deter the enemy also require financial costs and keeping the troops ready. Another aspect of the precedence of financial jihad is the transformation of the economic sphere itself into a battlefield, which is especially useful for the enemies of Islam at this time. Any weakness in

this complex area can lead to a heavy defeat for Islamic societies. Confronting the enemy's economic sanctions and blockade requires components such as social and economic empathy, the cultural expansion of work and production, along with the promotion of contentment and optimization of consumption. In contrast to military jihad, financial jihad is an all-encompassing field that directly or indirectly involves all real and legal elements. On the one hand, the government is responsible for reforming economic affairs. Taking care of people's lives, empowering them, and managing and supervising the economic system are essential tasks of the government. On the other hand, people also play the role of soldiers in this battle. The wealthy in the society have the mission to help the vulnerable groups by making obligatory and recommended donations. The poor are also tasked with making greater efforts to get rid of poverty, as well as being patient with poverty and seeking no need for anything other than from God.

Conclusion

The fighters of military jihad incur more severe sufferings on this path; therefore, more virtue can be considered for them than for other aspects defined in the faith struggles. Without considering the place of military jihad to be ignored or insignificant, a comprehensive comparison at political and social levels shows the precedence of financial and economic jihad over military jihad. Military jihad is something that occurs in emergency situations and is often imposed on the Islamic society and, contrary to the peaceful nature of Islam, is specific to certain occasions, individuals and circumstances. Therefore, it is considered secondary and incidental. Financial and economic jihad, however, is not limited to specific times, places, groups or circumstances. Every constructive financial and economic action in the Islamic society is a step of struggle for the honor and lasting victory of Muslims; therefore, it has originality and relevance. Regardless of all the reasons mentioned, the very dependence of military jihad on financial and economic resources alone is a valid reason for the possibility of conducting military jihad and winning it. Considering this comprehensive view, financial and economic jihad takes precedence over personal jihad.

چرایی تقدم جهاد مالی بر جهاد نظامی در وصایای امیرالمؤمنین علی(ع)

مهدی سعادتمند^۱ | محمدتقی گل محمدی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: saadatmand@yazd.ac.ir

۲. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: golmohammadi@yazd.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله ترویجی	هدف: حضرت علی(ع) در وصایای خویش، به جهاد در راه خدا در سه عرصه مالی، جانی و زبانی و قبل از همه جهاد مالی سفارش نمودند، زیرا اقسام جهاد از جهاتی قابل سنجش و دسته‌بندی به نحو تقدم و تأخرند. این پژوهش در مقام پاسخ به این پرسش است که در سخنان حضرت علی(ع) و به‌طور ویژه در نهج البلاغه، جهاد در زمینه مالی و اقتصادی به چه معناست و دلیل تقدم آن بر جهاد نظامی چیست؟
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱	روش پژوهش: این پژوهش از جهت محتوا مبتنی بر فیش‌برداری کتابخانه‌ای و به لحاظ روشی به شیوه توصیفی تحلیلی انجام شده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸	یافته‌ها: جهاد مالی بر سه رکن اساسی یعنی زهد، التزام به عدالت و توانمندی اقتصادی استوار است تا در نهایت، هدف این جهاد با تولید ثروت و رفاه تکمیل شود. در همین راستا، اولین جنبه تقدم جهاد مالی بر جهاد نظامی، وابستگی آن به امکانات اقتصادی در زمان جنگ و لزوم هزینه برای ایجاد بازدارندگی در زمان صلح است. از دیگر جنبه‌های تقدم جهاد مالی، تبدیل شدن حوزه اقتصاد به عرصه‌ای جنگی است. مقابله با تحریم و محاصره اقتصادی دشمن، محتاج مؤلفه‌هایی همچون همدلی اجتماعی و اقتصادی، گسترش فرهنگ کار و تولید در کنار ترویج قناعت و بهینه‌سازی مصرف است. افزون بر این، جهاد مالی ساحتی همه‌شمول است. همچنان که حاکمیت مسؤول اصلاح امور اقتصادی است، رسالت ثروتمندان جامعه نیز انفاق و یاری اقشار آسیب‌پذیر است. فقرا نیز مأمور به تلاش بیشتر برای رهایی از فقر و همچنین صبر بر فقر و استغنا از غیر خدا هستند.
کلیدواژه‌ها: امام علی(ع)، نهج البلاغه، جهاد مالی، جهاد نظامی.	نتیجه‌گیری: دلایل متعدد سیاسی و اجتماعی نشان از تقدم جهاد مالی و اقتصادی بر جهاد نظامی دارد. جهاد نظامی امری اضطراری و برخلاف ماهیت صلح‌طلبانه اسلام و غالباً، تحمیلی است که اختصاص به زمان، افراد و شرایط مشخصی دارد. بنابراین، امری ثانوی و عَرَضی به شمار می‌آید، اما جهاد مالی به شرایطی ویژه اختصاص ندارد. هر اقدام سازنده اقتصادی، گامی برای عزت و پیروزی پایدار مسلمانان است، در نتیجه، از اصالت و موضوعیت برخوردار است. افزون بر این، وابستگی جهاد نظامی به امکانات مالی به تنهایی دلیل موجهی در اثبات برتری جهاد مالی است.

استناد: سعادتمند، مهدی و گل محمدی، محمدتقی. (۱۴۰۴). چرایی تقدم جهاد مالی بر جهاد نظامی در وصایای امیرالمؤمنین علی(ع). کتاب قیم، (۲)۱۵،

پیاپی: ۳۳، ۲۷۱-۲۸۸.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.22921.4037>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

معنای گسترده و ذو مراتب جهاد، منحصر به موقعیت خاصی نیست. هرچند ممکن است، بحث از تقدم و تأخر انواع جهاد در نگاه اولیه و سطحی، موضوعی کم اهمیت به نظر برسد؛ اما با ظهور جنگ‌های نرم، ترکیبی و چندضلعی در جهان امروز، لازم است در عرصه‌های متنوع، مراتب گوناگونی برای جهاد و دفاع، متناسب با هر تهاجمی تعریف شود.

جنگ نرم، مجموعه اقداماتی است که دگرگونی در هویت فرهنگی و الگوی رفتاری مردم را در هر نظام سیاسی دنبال می‌کند و در واقع، به دنبال نوعی سلطه در ابعاد سه‌گانه حکومت، اقتصاد و فرهنگ است (امیری، ۱۳۹۰، ص ۲۲). از این رو، اولویت جهاد اقتصادی مورد توجه دولت‌ها قرار می‌گیرد؛ زیرا بدون جهاد اقتصادی، امنیت اقتصادی برقرار نخواهد شد. ناامنی اقتصادی نیز تهدیدی است که به سرعت بخش زیادی از جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد، باعث از بین رفتن باور «ما می‌توانیم» در کنار بدبینی به آینده اقتصادی می‌شود و شرایط را به صورت بحرانی در می‌آورد؛ به طوری که فراتر از یک تهدید ساده، جنگ نرم گسترده‌ای را رقم می‌زند که در آن باورها، ارزش‌ها و عقاید مورد هجوم قرار می‌گیرد و تبعاتی سنگین‌تر از یک حمله نظامی به بار می‌آورد (سیف و خجسته، ۱۳۹۲، صص ۶-۱۰).

امام علی (ع) به هنگام وصیت‌های خویش به فرزندان‌شان، ایشان را به امور گوناگونی سفارش فرمودند. از جمله توصیه‌های حضرت، دعوت به جهاد در راه خدا در سه عرصه جهاد مالی، جانی و زبانی است. آن حضرت فرمودند: «وَاللّٰهُ اللّٰهُ فِي الْجِهَادِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَأَلْسِنَتِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (نهج البلاغه، نامه ۴۷)؛ خدا را خدا را در مورد جهاد در راه خدا با دارایی‌ها و جان‌ها و زبان‌هایتان در نظر داشته باشید. حضرت، با توسعه در معنای جهاد، نگاهی چند وجهی و فراتر از جنگ نظامی را مورد تأکید قرار دادند. مراجعه به فرهنگ قرآنی و اسلامی و بررسی دقیق‌تر ساحت‌های گوناگون زندگی نشان می‌دهد که اقسام جهاد از جهاتی قابل سنجش و دسته‌بندی به نحو تقدم و تأخرند. از آنجا که همه جنبه‌های ایمانی و زندگی فردی و اجتماعی در یک مرتبه نیستند، دفاع از حریم آنها نیز در یک مرتبه نیست. پرسش این نوشتار این است که در سخنان حضرت علی (ع) و به‌ویژه در نهج البلاغه، جهاد در زمینه مالی و اقتصادی به چه معناست و دلیل تقدم آن بر جهاد نظامی به‌طور خاص چه می‌تواند باشد؟

۲. پیشینه پژوهش

محمد مولایی (۱۳۹۲) در مقاله «آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علی (ع) در نهج البلاغه»، مهم‌ترین اصول اقتصادی حضرت علی (ع) را در شش محور کلی توضیح داده است. از همین نویسندگان (۱۳۹۳) در مقاله «اصول اخلاق تجاری و کسب و کار از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه» به طور جزئی‌تر، اصول اخلاق تجاری و کسب و کار نیز، مورد بررسی قرار گرفته است. فرزاد جهان‌بین و محمد نعمتی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «معیار و راهبردهای عدالت اقتصادی در نهج البلاغه»، با تأکید بر مؤلفه مهم عدالت از دیدگاه امام علی (ع)، به بیان معیارها و شیوه تحقق عدالت اقتصادی پرداخته‌اند، ولی هیچ‌یک از این پژوهش‌ها از حوزه اقتصاد فراتر نرفته‌اند و توجهی به اقتصاد به عنوان یک رکن مهم در شبکه حکمرانی علوی نکرده‌اند. رویکرد یک جانبه‌ای که در تحقیقات انجام شده است، درباره شیوه نظامی و دفاعی حضرت نیز به چشم می‌خورد. برای مثال، مصطفی دلشاد تهرانی و رضا جعفری (۱۳۹۴) در مقاله «واکاوی راهبرد نظامی در نهج البلاغه» به طور یک سویه، تنها مؤلفه‌های اساسی در مدیریت نظامی از منظر نهج البلاغه را مطالعه کرده‌اند که شامل دسته‌بندی هشت راهبرد کلی در سیره نظامی و دفاعی امیرالمؤمنین (ع) است؛ ولی

ارتباط این راهبردها را با سایر حوزه‌ها از جمله اقتصاد بررسی نکرده‌اند. نوآوری مقاله حاضر و امتیاز آن از سایر پژوهش‌ها در اولویت‌سنجی دو حوزه از منظومه حاکمیتی حضرت علی(ع)، یعنی جهاد اقتصادی و نظامی است.

۳. جهاد در نهج‌البلاغه

جهاد یا جهد (به فتح جیم و ضم آن)، به معنای تلاش توأم با رنج است. جهاد به معنی جنگ هم می‌آید. بنابراین، واژه «اجتهاد» به معنای تلاش شدید در تحصیل امری است. واژه «مجاهده» نیز به معنای تلاش و جنگ است. از این ماده، شصت و نه مورد در «نهج‌البلاغه» آمده است (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱، صص ۲۳۵-۲۳۶). اگر انسان به تنهایی و بدون اینکه به دیگران کاری داشته باشد، تلاش کند و صرف نیرو نماید، چه در راه علم و چه در راه عمل، نام این کار اجتهاد است. با این حال، واژه «اجتهاد» و «مجتهد» در باب مسائل فقهی نیز مصطلح شده است که در واقع، کاربرد این اصطلاح در بعد تلاش «علمی» است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، صص ۲۴۱-۲۴۲). از مصادیق کاربرد اجتهاد در بعد «عملی» نیز می‌توان به این عبارت معروف امیرالمؤمنین(ع) اشاره کرد که می‌فرماید: «أَعِينُونِي بِوَرَعٍ وَاجْتِهَادٍ وَعَقْفَةٍ وَسَدَادٍ» (نهج‌البلاغه، نامه ۴۵)؛ مرا به پرهیزکاری و کوشش و پاکدامنی و درست‌کاری یاری کنید. منظور یاری کردن حضرت در برابر هواها و شهوات نفسانی است که با متابعت از عقل صورت می‌گیرد (بیهقی کیدری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۶۰۹).

اما جهاد اصطلاحی، یکی از فروع فقهی و با حصول شرایط، امری واجب است که دوام و قوام اسلام و مسلمین وابسته به آن است. جهاد به معنای مبارزه کردن در راه خدا با جان، مال و دارایی‌های دیگر خود در نبرد با کافران و یاغیان، با هدف گسترش و اعتلای اسلام و برپاداشتن شعائر یا دفاع از آن است (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۳). خود حضرت، جهاد را دری از درهای بهشت معرفی کردند که خداوند آن را به روی بندگان خاص خود می‌گشاید: «أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ الْجِهَادَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ فَتَحَهُ اللَّهُ لِمَنْ أَوْلِيَائِهِ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۷). در نقطه مقابل و در مذمت تارکین جهاد فرمودند که هر کس جهاد در راه خدا را از روی إعراض و تخلف از فرمان خدا ترک کند، خداوند لباس ذلت و خواری را بر اندام او می‌پوشاند و از همه طرف بلا و گرفتاری او را احاطه می‌کند: «مَنْ تَرَكَ رَغْبَةً عَنْهُ أَلْبَسَهُ اللَّهُ الذُّلَّ وَ تَوَبَّ الذُّلُّ وَ شِمْلُهُ الْبَلَايَا» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۷).

با وجود این، به تبع حدیث مشهور نبوی در تقسیم جهاد به اکبر و اصغر (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۰، ص ۶۵)، در مباحث مربوط به اخلاق و تزکیه نفس، بر ارجحیت جهاد با نفس به عنوان «جهاد اکبر» بر جهاد با دشمن خارجی به عنوان «جهاد اصغر» تأکید می‌شود. مولی‌الموحیدین(ع) نیز در این زمینه می‌فرمایند: «مجاهد شهید در راه خدا در پاداش الهی بالاتر از کسی نیست که با قدرت بر گناه عفت می‌ورزد. چنین کسی نزدیک است که حتی ملکی در زمره ملائکه باشد: «مَا الْمُجَاهِدُ الشَّهِيدُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَعْظَمَ أَجْرًا مِنْ قَدَرِ فَعَفٍ؛ لَكَادَ الْعَفِيفُ أَنْ يَكُونَ مَلَكًا مِنَ الْمَلَائِكَةِ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۴۷۴). این عفت، اعم از عفت دست، زبان و عفت جنسی است و در حکمت سلیمان نیز، چنین آمده است که شخص غالب بر هوای خویش بالاتر از کسی است که شهری را به تنهایی فتح کند (ابن ابی الحدید، ۱۳۶۳، ج ۲۰، ص ۲۳۳).

به نظر می‌رسد، علت برتری جهاد با نفس بر جهاد با دشمن آن است که جهاد نظامی، خود به خود موضوعیت ندارد و مقدمه‌ای است برای جهاد با نفس که اساساً هدف خلقت و حضور انسان در سرای هستی است. در سایه‌سار مجاهدت با هواهای نفسانی است که رستگاری فرد و به دنبال آن جامعه رقم می‌خورد. البته، توجه به این نکته لازم است که چنین فرمایشاتی به معنای تحقیر منزلت جهاد نظامی نیست. به گواه سخن خود حضرت، هر کسی لیاقت حضور در چنین عرصه‌ای را پیدا نمی‌کند؛ زیرا مستلزم گذشت از

بالاترین موهبت الهی به یک شخص، یعنی «جان» است. غالباً کسانی موفق به جهاد خالصانه در میدان جنگ می‌شوند که پیش از آن، از میدان جهاد با نفس سربلند خارج شده باشند.

۴. ارکان جهاد مالی

جهاد مالی می‌تواند ارکان مختلفی داشته باشد؛ اما اساسی‌ترین آنها در فرهنگ اسلامی و تعالیم نورانی نهج البلاغه سه رکن «زهد در دنیا»، «التزام به عدالت» و «توانمندی اقتصادی» است.

۴-۱. زهد و پرهیز از دنیا طلبی

در احادیث، منشأ تمامی خطاهای انسانی و امراض مانع از سلوک الی الله، حب دنیا معرفی شده است (خمینی، ۱۳۸۲، ص ۳۰۴). شاید به همین سبب است که امیرالمؤمنین (ع)، در همان وصایای پیش از شهادت، بعد از سفارش به تقوا، توصیه به پرهیز از دنیا طلبی نمودند: «أَصِيكُمَا بِتَقْوَى اللَّهِ وَ أَلَّا تَبْغِيَا الدُّنْيَا وَ إِنِّ بَعَثُكُمَا» (نهج البلاغه، نامه ۴۷). البته، روشن است که مخاطب واقعی این کلام ما هستیم، وگرنه، امام حسن و امام حسین (ع) که معصومند و از آنها لغزشی سر نمی‌زند و حتی به عقیده برخی بزرگان شیعه، بعضی از لغزش‌هایی که به عنوان «ترک اولی» گاهی از انبیای بزرگ صادر شده است، از امام معصوم (ع) سر نمی‌زند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۱۹). با این اوصاف می‌توان بالاترین مصداق جهاد مالی را پرهیز از زخارف دنیوی دانست. همان چیزی که از آن به زهد تعبیر می‌شود. «زهد» یعنی اعراض و بی‌میلی نسبت به خواسته‌های نفسانی و اموری که مورد تمایل و رغبت طبع است. پس زاهد یعنی کسی که توجهش از مادیات دنیا به عنوان کمال مطلوب و بالاترین خواسته عبور کرده، متوجه سعادت و کمال مطلوب شده است (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۱۶، ص ۵۱۲). حضرت علی (ع) به عنوان پیشاهنگ زهد و پارسایی، با استعانت از قرآن، زهد را چنین تعریف فرمودند: «الزُّهْدُ كُلُّهُ بَيْنَ كَلِمَتَيْنِ مِنَ الْقُرْآنِ، قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ: ﴿لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ﴾^۱ وَ مَنْ لَمْ يَأْسَ عَلَى الْمَاضِي وَ لَمْ يَفْرَحْ بِالْآتِي، فَقَدْ أَخَذَ الزُّهْدَ بِطَرَفَيْهِ» (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۹)؛ زهد بین دو کلمه از قرآن است که خدای سبحان فرمود: تا بر آنچه از دست شما رفته حسرت نخورید و به آنچه به شما رسیده، شادمان مباشید. کسی که بر گذشته افسوس نخورد و به آینده شادمان نباشد، همه جوانب زهد را رعایت کرده است.

۴-۲. التزام به عدالت

موضوع عدالت با جهاد مالی در ارتباط شدید است. اساساً، دیدگاه علوی همچون رأی نظریه‌پردازانی نیست که آن را وصفی تفویضی و خارج از ذات انسان می‌دانند، بلکه عدالت یک امر اکتسابی فطری، ذاتی و قابل درک برای عقل انسان‌هاست (مروتی، علی کرمی و ضمیری، ۱۴۰۱، ص ۲۲۸)، از این رو، عدالت نه تنها ابزاری لازم برای موفقیت در جهاد مالی، بلکه اصالتاً از اهداف جهاد مالی و از جلوه‌های تحقق آن است. بنابراین، یکی از اساسی‌ترین ارکان جهاد مالی، رعایت عدالت در مسائل مربوط به بیت‌المال و حقوق عمومی از جانب کارگزاران است. به بیان امام متقین، عدالت، سیاست‌گذاری همگانی است که هر چیز را در جایگاه شایسته خود می‌نشانند (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷) و اما بی‌عدالتی به معنای تبعیض و روی دیگر ستم است؛ «فَلْيَكُنْ أَمْرُ النَّاسِ عِنْدَكَ فِي

الْحَقُّ سَوَاءٌ، فَإِنَّهُ لَيْسَ فِي الْجَوْرِ عَوَضٌ مِنَ الْعَدْلِ» (نهج البلاغه، نامه ۵۹)؛ پس باید که کار مردم در آنچه حق است، نزد تو یکسان باشد؛ زیرا در ستمکاری ارزشی برای عدالت یافت نمی‌شود.

روشن است که ایستادگی در برابر زیاده‌خواهی عده‌ای خاص می‌تواند هزینه‌های بالایی داشته باشد؛ اما امیرالمؤمنین(ع)، این سختی‌ها را به جان خریده بودند. در اینجا به دو مورد از مقاومت‌های حضرت در برابر نزدیکان خویش اشاره می‌شود. امام علی(ع)، خطاب به عبدالله بن زمعه (از پیروان و یاران آن حضرت)، هنگامی که از ایشان درخواست کمک کرد، ماهیت بیت المال را برای او تبیین کردند که بیت المال، مال شخصی امام، فرد یا افراد معینی نیست؛ بلکه بیت المال، از آن مسلمانان است که در اختیار امام مسلمانان گذاشته می‌شود تا به عدل، به مصرف آنان برساند: «إِنَّ هَذَا الْمَالَ لَيْسَ لِي وَلَا لَكَ وَإِنَّمَا هُوَ فِئَةٌ لِلْمُسْلِمِينَ وَجَلْبُ أَسْيَافِهِمْ؛ فَإِنْ شَرِكْتَهُمْ فِي حَرْبِهِمْ كَانَ لَكَ مِثْلُ حَظِّهِمْ، وَإِلَّا فَبَجَنَاءُ أَيْدِيهِمْ لَا تَكُونُ لِعَيْرِ أَقْوَاهِهِمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۳۲)؛ این اموال که می‌بینی، نه مال من و نه از آنِ توست، غنیمتی گردآمده از مسلمانان است که با شمشیرهای خود به دست آوردند. اگر تو در جهاد همراهشان بودی، سهمی چونان سهم آنان داشتی، و گرنه، دسترنج آنان خوراک دیگران نخواهد بود.

موضع حضرت علی(ع) در برابر دوست و دشمن در مسأله عدالت یکسان بود. امام(ع) حاضر نشدند که سهم بیشتری از بیت المال به برادر خویش عقیل ببخشند و نیز رشوه اشعث بن قیس را رد کردند و به او فرمودند: «زنان بچه مرده بر تو بگیرند، آیا از راه دین وارد شدی که مرا بفریبی یا عقلت آشفته شده یا جن زده شدی یا هذیان می‌گویی؟ به خدا سوگند. اگر هفت اقلیم را با آنچه در زیر آسمان هاست، به من دهند تا خدا را نافرمانی کنم که پوست جوی را از مورچه‌ای ناروا بگیرم، چنین نخواهم کرد و همانا این دنیای آلوده شما نزد من از برگ جویده شده ملخ پست‌تر است. علی را با نعمت‌های فناپذیر و لذت‌های ناپایدار چه کار! به خدا پناه می‌بریم از خفتن عقل و زشتی لغزش‌ها و از او یاری می‌جوییم» (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۴).

۴-۳. توانمندی اقتصادی

تولید ثروت و رفاه، مسأله مهمی است که رفاه مطلوب جامعه وابسته به آن است. به فرموده حضرت علی(ع)، خدا روزی‌های مردم را در پنج راه امارت، عمارت، تجارت، اجاره و صدقات قرار داده است و در توضیح عمارت فرمودند که خداوند به مردم فرمان داده تا از محصولات زمین و از دانه‌ها و میوه‌ها و نظایر آن برای معیشت خود بهره گیرند (حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۹، ص ۳۵). اما باید توجه داشت که ثروت و رفاه گاهی ممکن است به جای اینکه به عنصری برای تعالی جامعه و پیروزی جامعه شود، موجبات انحراف، ظلم و شکست جامعه اسلامی در برابر دشمن را فراهم گردانند. به نظر می‌رسد، ثروت بدون دورکن سابق، یعنی زهد و عدالت، اقتصاد عمومی را به زمین خواهد زد. ثروت بدون زهد (به معنای صحیح آن)، سر از اسراف و تبذیر و اتلاف منابع در می‌آورد و رفاه بدون عدالت، منجر به تبعیض و فاصله طبقاتی می‌شود. همه این آفت‌ها سبب آسیب‌پذیری اجتماعی و اقتصادی خواهد شد که پیامد نهایی آن، اگر مغلوب شدن در برابر دشمن خارجی نباشد، حداقل سبب ابتلا به گسست‌های درونی و قهر و غضب الهی خواهد شد که بررسی ابعاد آن مجال وسیع‌تری می‌طلبد.

۵. تقدم جهاد مالی بر جهاد نظامی در قرآن

پیش از این بیان شد که معنای «جهاد» مساوی با «جنگ نظامی» نیست. قرآن کریم در این زمینه دو تعبیر را به کار می‌برد؛ یکی «جهاد» و دیگری «قتال». «قتال» منحصرأً به معنای برخورد نظامی است که دو یا چند نفر به قصد کشتن یکدیگر به مصاف و رویارویی با هم بپردازند. به عبارت دیگر، «قتال» عبارت است از مهیاشدن برای رویارویی نظامی و کشتن و کشته‌شدن، اعم از اینکه

در نتیجه این امر، واقعاً هم کسی کشته شود یا نشود (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۲۳۹). در آیات متعددی از قرآن کریم شاهد استفاده از این تعبیر هستیم. به عنوان نمونه: ﴿وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ (نساء، ۷۴/۴)؛ و هرکس در راه خدا بجنگد و کشته یا پیروز شود، به زودی پاداشی بزرگ به او خواهیم داد.

قرآن کریم در مواردی، به جای «قتال» تعبیر «جهاد» را به کار می‌برد. برای مثال می‌فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (بقره، ۲/۲۱۸)؛ همانا آنان که ایمان آورده و کسانی که هجرت کرده و در راه خدا جهاد نموده‌اند، آنان به رحمت خدا امیدوارند و خداوند آمرزنده مهربان است. کسانی که آشنایی درستی با لغت عرب و فرهنگ قرآن ندارند، تصور می‌کنند جهاد همیشه به معنای قتال و جنگ و کارزار نظامی و کشتن و کشته‌شدن است؛ اما حقیقت این است که این واژه، مفهومی وسیع‌تر از قتال دارد و مصداق آن منحصر در مبارزه نظامی نیست. «قتال» همان‌گونه که اشاره شد، مصداقش تنها مبارزه و رویارویی نظامی است. ازاین‌رو، در لغت، ما تعبیر «قتال با مال» نداریم و قتال فقط با «جان» است و در جایی به کار می‌رود که در رویارویی دو یا چند نفر، مسأله دادن و گرفتن جان مطرح باشد. اما «جهاد» هم می‌تواند با جان باشد و هم با مال و هم با امور دیگر (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۰)، به همین دلیل قرآن کریم، هم تعبیر جهاد با جان (نفس) و هم تعبیر جهاد با مال را به کار می‌برد: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَكْثَرُ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ (توبه، ۲۰/۹)؛ کسانی که ایمان آورده‌اند و هجرت کرده و در راه خدا با مال و جانشان به جهاد پرداخته‌اند، نزد خدا مقامی هرچه والاتر دارند و اینان همان رستگارانند. گاهی برخی مفسران، به مانند رویکردی که علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۱۵ سوره حجرات دارد، تماماً جهاد با مال و جان را در معنای غیر نظامی از جمله انفاق و عمل به تکالیف مالی و بدنی عبادی مثل نماز و روزه و حج، معنا کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۸، صص ۳۲۹-۳۳۰).

ملاحظه می‌شود که در آیات مورد استناد و بسیاری از آیات دیگر، جهاد با مال و به تعبیر امروزی، جهاد اقتصادی مقدم بر جهاد با نفس ذکر شده است که حتی اگر به معنای نبرد نظامی هم باشد، از تأخر آن نسبت به جهاد مالی نمی‌توان به سادگی گذر کرد. مفسر معاصر، مکارم شیرازی در تفسیر آیه ۱۱ سوره صف می‌فرماید: همه جنگ‌ها مستلزم وسائل و امکانات مالی است و تقدم جهاد مالی بر جهاد نظامی نه از باب اهمیت آن، بلکه از باب مقدمه لازمی است که بدون آن اصلاً نصرتی در جهاد نظامی اتفاق نمی‌افتد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۸، صص ۲۹۹-۳۰۰). توجه به این نکته نیز لازم است که با توجه به مخاطرات و هزینه جانی به مراتب بیشتر در جهاد نظامی، طبعاً این فرضیه پیش می‌آید که تقدم جهاد مالی، آن هم در آیات متعدد و به تبع آن در نهج البلاغه، صرفاً یک کاربرد لفظی نیست و باید دلایل قابل توجهی مثل قوت جامعه اسلامی برای پیش‌گیری از رخدادهای سخت نظامی داشته باشد.

۶. جوانب تقدم جهاد مالی بر جهاد نظامی

برای فهم چرایی تقدم جهاد مالی بر جهاد نظامی لازم است تا جنبه‌های مختلف جهاد مالی در مقایسه با جهاد نظامی احصاء و بررسی شود. هر چند این جوانب حصر منطقی ندارد؛ اما مهم‌ترین موارد آن، حسب جستجو از این قرارداد:

۶-۱. وابستگی جهاد نظامی به جهاد مالی

اصل جهاد نظامی، جهاد با جان است. گاه لازم است افرادی در جبهه حاضر شوند و برای مبارزه با دشمنان اسلام جان‌هایشان را بر کف بگیرند و به نبرد برخیزند. اما روشن است که برای حضور افراد در جبهه، ابتدا باید تدارکاتی پیش‌بینی شود و پشتیبانی‌هایی صورت پذیرد و لوازم و تجهیزاتی مهیا گردد. طبیعتاً، تهیه این وسایل و تجهیزات نیازمند هزینه و مال است. از اصطلاح «جهاد با مال» معمولاً همین قسمت برداشت می‌شود و ذهن افراد متوجه این معنا می‌گردد که یعنی باید هزینه‌های مالی جنگ را تأمین کرد، اما در یک تعبیر جامع و کلی می‌توانیم مسأله «جهاد با مال» را به «پشتیبانی جنگ» و تهیه هر آنچه که از تجهیزات و امکانات که برای آن لازم است، تفسیر کنیم (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۴).

وقتی قرار باشد که دفع خطرات نظامی و تأمین امنیت جامعه متوقف بر هزینه‌های مالی باشد، صرف این هزینه‌ها بر منافع شخصی افراد اولویت دارد. به همین سبب، حضرت علی(ع) در توصیه به مالک اشتر فرمودند: «سپاهیان اسلام، جز به خراج و مالیات رعیت (بیت المال) که با آن، برای جهاد با دشمن تقویت گردند و برای اصلاح امور خویش، به آن تکیه کنند و نیازمندی‌های خود را بر طرف سازند، پا نمی‌گیرند» (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

روشن است که اداره و دوام حکومت، نیازمند بودجه است و یکی از راه‌حل‌های تأمین هزینه‌های دولت، گرفتن مالیات است. از جمله آثار بسیار مهم بیت المال، افزون بر استقلال اقتصادی، استقلال سیاسی است؛ زیرا تا بودجه و سرمایه، در اختیار دولت نباشد، نمی‌تواند نیروهای مسلح را جذب و تأمین و مجهز به سلاح‌های پیشرفته کند و با نبود نیروی مسلح، استقلال سیاسی تأمین نمی‌شود. وجود لشکریان، وابسته به خراجی است که برایشان مقرر می‌شود. در غیر این صورت، مجبور به رهایی کار و زندگی خود خواهند شد که پیامد آن نابودی سپاه است. لازم است که معیشت سپاهیان در وضعیتی باشد که هر لحظه آماده جنگ باشند (هاشمی خونی، ۱۴۰۰، ج ۲۰، ص ۲۰۰). از تاریخ صدر اسلام استفاده می‌شود که در عصر رسول خدا(ص)، سپاه و لشکر به شکل یک قشر ممتاز و جداگانه وجود نداشت، بلکه به هنگام نیاز برای مقابله با دشمن، پیر و جوان، کوچک و بزرگ که قدرت حمل سلاح داشتند، اسلحه بر داشته و همراه پیامبر به سوی میدان نبرد می‌شتافتند. غالباً سلاح را خود تهیه می‌کردند و مرکب سواری نیز از خودشان بود. البته، قبل از حرکت به سوی میدان، پیامبر دستور می‌داد تا آذوقه لشکر را از طریق زکات و تبرعاتی که افراد داشتند، تهیه کنند؛ ولی در زمان‌های بعد که حکومت اسلام گسترش یافت و چاره‌ای جز مقابله با لشکریان سازمان‌یافته دشمن نداشتند، مسلمانان ناچار شدند به سپاه اسلام سازمان دهند و پادگان‌هایی برای آنها فراهم سازند. اصولاً شهر کوفه به عنوان «کوفه الجند» شمرده می‌شد که خود یک پادگان بزرگ بود. البته، در مواقع حساس افراد عادی نیز به سپاهیان می‌پیوستند و به عنوان جهاد فی سبیل الله که وظیفه همه افراد قادر بر جهاد است، در کنار سپاهیان می‌ایستادند. به هر حال، یک چنین گروهی که خود را آماده فداکاری برای حفظ حوزه اسلام کرده است، باید از نظر معیشت فارغ البال باشد. بنابراین، در اسلام، مالیات خاصی به نام خراج و همچنین، سهمی از زکات به عنوان «سهم فی سبیل الله» برای آنها قرار داده شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۰، صص ۴۵۴-۴۵۵).

۶-۲. لزوم مقابله با تحریم و محاصره اقتصادی دشمن

استفاده از سلاح اقتصادی در جهان امروز، اشکال متفاوتی دارد و گاهی بسیار پیچیده و ماهرانه و با طرح و برنامه‌های دقیق اجرا می‌شود. این در حالی است که در گذشته، یا جنگ اقتصادی اصلاً مطرح نبود و یا اگر هم مطرح بود، معمولاً در راستای جنگ نظامی و به عنوان یکی از فروع و نقشه‌های مکمل آن به کار می‌رفت و دست کم، به هیچ وجه از چنین گستردگی و پیچیدگی برخوردار نبود (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۵). به عنوان نمونه، امام علی(ع) در سال ۳۷ هجری پس از ورود به صحرای صفین با تحریم آب از

سوی معاویه روبرو شدند. ایشان برای در اختیارگرفتن آب فرات خطاب به خط‌شکنان سپاه فرمودند: «شامیان با بستن آب شما را به پیکار دعوت کردند. اکنون بر سر دو راهی قرار دارید؛ یا به ذلت و خواری بر جای خود بنشینید و یا شمشیرها را از خون آنها سیراب سازید تا از آب سیراب شوید. پس بدانید که مرگ در زندگی توأم با شکست است و زندگی جاویدان در مرگ پیروزمندانه شماست. آگاه باشید! معاویه گروهی از گمراهان را همراه آورده و حقیقت را از آنان می‌پوشاند تا کورکورانه گلوهایشان را آماج تیر و شمشیر کنند» (نهج البلاغه، خطبه ۵۱).

اما در زمان حاضر، «سلاح اقتصاد» در بسیاری از موارد بسیار کارتر و برنده‌تر از «سلاح نظامی» است و قدرت‌های استعماری دنیا ترجیح می‌دهند، به جای اهرم نظامی از اهرم اقتصادی برای نابودی، شکست و به زانو درآوردن ملت‌ها و دولت‌ها استفاده کنند. امروزه، استعمارگران به جای محاصره نظامی، با اعمال «تحریم و محاصره اقتصادی» یک کشور کاری می‌کنند که یک ملت نه تنها نتواند ابزار و وسایل نظامی و جنگی تهیه کند، بلکه برای تهیه غذا و سایر نیازهای ضروری زندگی روزمره خود نیز با مشکلات اساسی مواجه شود. در عصر حاضر، دولت‌های استعماری به سبب مشکلات حمله نظامی، هزینه، مخاطرات و ریسک بالای آن، ترجیح می‌دهند که در رویارویی با ملت‌ها بیشتر از حربه و سلاح اقتصادی استفاده کنند؛ یعنی مسأله جنگ اقتصادی به عنوان یک راه اساسی و مستقل و در حد یک راهبرد و استراتژی برای غلبه بر ملت‌ها طراحی و اجرا می‌شود، نه آنکه امری ساده تلقی شود که فقط گه‌گاه، آن هم در حد یک تاکتیک به‌کار رود (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۵). در ادامه، دو رکن اساسی و مورد نیاز جهت پیروزی در برابر توطئه‌های اقتصادی را بررسی خواهیم کرد.

۶-۲-۱. همدلی اجتماعی اقتصادی

در شرایط جنگ اقتصادی است که مفهومی با عنوان «اقتصاد مقاومتی» برای مقابله با این هجمه گسترده مطرح می‌شود. هرچند در زمان حضرت علی (ع)، چنین موضوعاتی با این گستره مطرح نبوده است، اما تعالیم نورانی حضرت در نهج البلاغه، برای تنظیم صحیح امور زندگی و معیشت را می‌توان راهی برای مقاوم‌شدن در برابر آسیب‌های اقتصادی قلمداد نمود. یکی از این تعالیم، دعوت به همگرایی، همدلی و توجه به سرنوشت عمومی جامعه است. در همین راستا، امام علی (ع) فرمودند: «هرگاه احساس کنیم چیزی باعث جمع‌شدن پراکندگی ما می‌شود و به وسیله آن به هم نزدیک می‌گردیم و باقیمانده پیوندها در میان خود را محکم می‌سازیم، به آن علاقه نشان می‌دهیم» (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۲). در لسان دینی، اهتمام به نیازهای اولیه سایر مسلمانان از حقوق آنان بر یکدیگر بیان شده است: «حَقُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ أَنْ لَا يَشْبَعَ وَيَجُوعَ أَخُوهُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۷۰). روشن است که این همدلی جامعه را قوی‌تر می‌کند و چنین مقاومتی موجب تعالی و خلاقیت افراد می‌شود و بی‌شک، در مقوله اقتصادی هم منجر به مصرف و استفاده درست از منابع اقتصادی جامعه و مدیریت و کنترل صحیح آنها می‌گردد.

۶-۲-۲. گسترش فرهنگ کار و تولید

کار جوهر آدمی است و با کارکردن، استعدادها و ظرفیت‌های وجودی انسان شکوفا می‌شود. تمدن‌های عظیم بشری نیز با همه تنوع و تفاوتشان، حاصل کار و تلاش بی‌امان و خستگی‌ناپذیر آدمیان است. متقابلاً، تنبلی و ناتوانی حاصلی جز فقر نخواهد داشت: «إِنَّ الْأَشْيَاءَ لَمَّا ارْذَوَجَتْ ارْذَوَجَ الْكَسَلُ وَالْعَجْزُ فَنَتَجَّ مِنْهُمَا الْفَقْرُ» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۲۰). بنابراین، کار را می‌توان از

دو جنبه بررسی کرد؛ نخست، از جنبه شخصی و تأثیرهایی که بر روان و جسم فرد می‌گذارد و دیگری، از جنبه اجتماعی و اثرپذیری متقابل فرد و جامعه. مقصود ما در اینجا جنبه دومی است که به دفاع از جامعه در برابر مخاطرات اجتماعی و سیاسی مرتبط می‌شود. روشن است که جهاد مالی با منشأ تولید ثروت یعنی کار، ارتباط جدایی‌ناپذیر دارد. پیشگام جهاد در این عرصه، خود حضرت علی (ع) بودند. از ایشان نقل است که فرمودند: روزی در مدینه گرسنگی شدید بر من عارض شد، در اطراف مدینه به دنبال کار بودم. زنی را دیدم که مقداری کلوخ جمع کرده و می‌خواهد آن را گل کند. با او قرار گذاشتم در ازای هر ظرف آب، یک دانه خرما به من بدهد. سپس، شانزده ظرف آب آوردم تا اینکه دستانم تاول زد. آنگاه مقداری آب نوشیدم و از زن در مقابل کار، خرما خواستم، او هم شانزده دانه خرما به من داد (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۷۵).

۶-۲-۳. قناعت و بهینه‌سازی مصرف

در تفسیر قناعت تعبیرات مختلفی در منابع لغت و سخن بزرگان آمده است که تضادی با هم ندارند. بعضی قناعت را به معنای رضایت به آنچه خدا به انسان داده تفسیر کرده‌اند و برخی به راضی بودن به کمتر از نیازها و عده‌ای آن را به رضایت به حداقل زندگی معنا کرده‌اند و گاه گفته‌اند: قناعت آن است که انسان در برابر آنچه خدا به او داده است، خشنود باشد و بیش از آن را طلب نکند و این همان حقیقتی است که بسیاری از بارها را از دوش انسان بر می‌دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۳، ص ۷۵۳). در کلام امیرالمؤمنین (ع) آمده است: «الْقَنَاعَةُ مَالٌ لَا يَنْفَدُ» (نهج البلاغه، حکمت ۵۷)؛ قناعت مالی است که هرگز تمام نمی‌ود. نیز از آن جناب نقل شده است که فرمودند: «طَلَبْتُ الْغِنَى فَمَا وَجَدْتُ إِلَّا بِالْقَنَاعَةِ عَلَيْكُمْ بِالْقَنَاعَةِ تَسْتَعْنُوا» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۶، ص ۳۹۹)؛ من در جستجوی توانگری برآمدم، ولی آن را جز در قناعت نیافتم (زیرا حرص، غالب توانگران را راحت نمی‌گذارد). بنابراین، قناعت پیشه کنید تا غنی شوید. از سوی دیگر، آفت اسراف و تبذیر منشأ فقر و نیازمندی است: «التَّبَذِيرُ عُثْوَانُ الْفَقَاةِ» (آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۵۹). در تعریف جامعی از قناعت می‌توان گفت: حالتی است که انسان با داشتن حداقل ضروریات زندگی می‌سازد و به دنبال زرق و برق و اضافاتی که فکر و وقت انسان را پیوسته به خود مشغول می‌دارد و آلوده به انواع محرمات می‌کند، نمی‌رود. داشتن این روحیه همانند ثروتی پایان‌ناپذیر است؛ چراکه انسان را از تمام ثروت‌های دنیا بی‌نیاز می‌سازد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۲، ص ۳۵۷) و همین موضوع به معنای قطع وابستگی‌هایی است که در جنگ اقتصادی ممکن است به نقطه قوت بیگانگان منتهی شود. بنابراین، قناعت یکی از آسان‌ترین و راحت‌ترین الگوها و ابزارهای مقاومتی است و آثار مهم و ارزشمندی همچون بی‌نیازی، استقلال، عزت، خودباوری و خلاقیت را به دنبال خواهد داشت. هریک از این آثار، سبب مقاومت در برابر فشارها و ناملازمات اقتصادی، تحریم‌ها و برنامه‌های ظالمانه دشمنان خواهد شد.

۶-۳. همه‌شمولی جهاد مالی

مخاطب جهاد مالی، به رغم برداشت اولیه و ظاهری، تنها صاحبان اموال نیستند. به فرموده قرآن کریم: «انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ ... فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (توبه، ۴۱/۹)؛ سبک‌بار و گران‌بار، بسیج شوید و با مالتان... در راه خدا جهاد کنید؛ درحالی‌که جهاد ابتدایی نظامی منوط به شرایطی مانند بلوغ، عقل، آزادبودن، حریت، مردبودن و معذورنبودن است (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۵). عرصه جهاد مالی از شمولی همگانی برخوردار است. نفع و ضرر ناشی از انجام و یا اهمال تکالیف اجتماعی، از هر تکلیف فردی مهم‌تر و تأثیر آن بر جامعه و خود فرد بیشتر است. به بیانی دیگر، سود و ضرر این نوع وظایف، هم به خود شخص و هم به اجتماع برمی‌گردد (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۱۰۸). هیچ انسانی را نمی‌توان یافت که زندگی او فارغ از پیوندهای متعدد

اجتماعی و نیازهایی ضروری باشد که به حوزه اقتصادی مرتبط می‌شود. در اینجا است که مسؤولیت، عمومی می‌شود و به فرموده رسول خدا (ص): «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ...» (دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۸۴)؛ همه شما نگهبانی هستید و بر آنچه به آن سپرده شده‌اید، مسؤولید. حاکم نسبت به مردم، مرد بر خانواده‌اش، زن نسبت به خانواده و فرزندان همگی مسؤولند.

هرچند مسؤولیت عمومی مردم اختصاص به زمان مشخصی ندارد؛ اما در تلاطم‌های اجتماعی اقتصادی، این مسؤولیت‌پذیری به ضرورتی مهم تبدیل می‌شود و اوج آن را در سیره امام پارسایان می‌بینیم که چگونه خود را از نعمت‌های حلال دنیا محروم می‌فرماید، تنها به این دلیل که مبادا در حوزه حکومتی ایشان کسانی باشند که در آرزوی قرصی نان، گرسنه بخوابند (نهج البلاغه، نامه ۴۵). این همان درد انسانیت است که با ارزش‌ترین دردهاست و ملاک انسانیت است؛ زیرا از نظر معیارهای اسلامی، انسان کسی است که درد خدا را داشته باشد و چون درد خدا را دارد، درد انسان‌های دیگر را هم دارد (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۳، ص ۱۳۹).

۶-۳-۱. رسالت حاکمیت در اصلاح همه عرصه‌های اقتصادی

در عرصه جهاد اقتصادی، مهم‌ترین حوزه مسؤولیتی به عهده حاکمیت است. از ارکان اساسی و چهارگانه بیان‌شده برای یک حکومت در نهج البلاغه، سه مورد آن معطوف به جهاد اقتصادی و تنها یک مورد ناظر به جهاد نظامی است: «جَبَايَةَ خَرَاجِهَا وَجِهَادَ عَدُوِّهَا وَاسْتِصْلَاحَ أَهْلِهَا وَعِمَارَةَ بِلَادِهَا» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). توفیق حکومت اسلامی در جهاد مالی وابسته به اقداماتی است که در این مجال به مهم‌ترین آنها اشاره خواهد شد.

الف) اصلاح و رسیدگی به زندگی مردم: مبنای اصلی و اساسی حضرت علی (ع) در حاکمیت، اصلاح امور مردم و معیشت عمومی است و این از برکات و آثار جهاد اقتصادی است. آن حضرت در نامه به مالک اشتر چنین نوشت: «در کارهای آنان به گونه‌ای بیندیش که پدری مهربان درباره فرزندش می‌اندیشد و مبادا آنچه را که آنان را بدان نیرومند می‌کنی، در نظرت بزرگ جلوه کند و نیکوکاری تو نسبت به آنان - هرچند اندک باشد - خوار مپندار؛ زیرا نیکی، آنان را به خیرخواهی تو خواند و گمانشان را نسبت به تو نیکو گرداند. رسیدگی به امور کوچک آنان را به خاطر رسیدگی به کارهای بزرگشان وا مگذار؛ زیرا از نیکی اندک تو سود می‌برند و از نیکی‌های بزرگ تو بی‌نیاز نیستند» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). امام (ع) در همین نامه به مالک اشتر افزودند: «خراج (بیت المال) را به گونه‌ای که وضع مالیات‌دهندگان را سامان دهد، واری کن؛ زیرا بهبودی وضع مالیات و مالیات‌دهندگان، سبب بهبودی امور دیگر اقشار جامعه است و تا امور مالیات‌دهندگان اصلاح نشود، کار دیگران نیز سامان نخواهد گرفت؛ زیرا همه مردم، نانخور مالیات و مالیات‌دهندگانند» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). امام (ع)، در این فراز برای بیت المال، نقش محوری قائل شده و اصلاح تمامی امور را بسته به اصلاح وضع مالیات و مالیات‌دهندگان دانسته است و این، نشانه جایگاه بلند بیت المال از نظر اسلام است. بنابراین، هرچند اقتصاد از نگاه امام علی (ع) آنگونه که مکاتب مادی‌گرا می‌گویند، اصل نیست؛ اما تأثیر محوری و اساسی آن در اصلاح امور و رفع نابسامانی‌ها مورد تأکید آن حضرت قرار گرفته است.

ب) توانمندسازی مردم: به‌طور کلی مردم جامعه نیازمند انواعی از حمایت‌های اجتماعی و عمومی هستند که تأمین آن از عهده خودشان بر نمی‌آید و باید از محل بیت المال صورت بگیرد. به عنوان نمونه، اگر موضوع مهمی همچون حمایت از کار، تولید و سرمایه را به صورت مثلی در نظر بگیریم که دولت، تولیدکننده‌ها و مردم سه ضلع این مثلث را تشکیل می‌دهند، دولت با نقش آفرینی کلان و متنوع خود در رأس این منظومه قرار می‌گیرد (میرجلیلی و یوسفی، ۱۳۹۲، صص ۳۵-۳۴). با این حال، توجه به این نکته لازم است

که جهاد اقتصادی در جهت آبادانی زندگی مردم را نباید صرفاً در نقش حاکمیت و منابع عمومی منحصر بدانیم؛ بلکه در نگاه امیرالمؤمنین(ع)، نقش اصلی و اساسی در این زمینه به عهده خود مردم و شکوفایی ظرفیت‌های خود آنان است. آن حضرت در بخش دیگری از نامه به مالک اشتر نوشته‌اند:

«وَلْيَكُنْ نَظَرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ نَظَرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةٍ أَخْرَبَ الْبِلَادَ، وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ وَلَمْ يَسْتَقِمَّ أَمْرُهُ إِلَّا قَلِيلاً» (نهج البلاغه، نامه ۵۳)؛ تلاش تو در آبادکردن زمین، بیشتر از جمع‌آوری خراج (مالیات) باشد؛ زیرا خراج، جز با آبادانی فراهم نمی‌شود و هر کسی بخواهد خراج را بدون آبادانی زمین به دست آورد، شهرها را خراب و بندگان خدا را نابود می‌کند و حکومتش جز اندک مدتی دوام نخواهد آورد. البته، امام(ع) در همین راستا توصیه فرمودند که حاکم اسلامی باید حداکثر همراهی و مماشات را با زیردستان خود داشته باشد (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

ج) مدیریت و نظارت بر نظام اقتصادی: انحرافات و تخلفات اقتصادی نقطه آسیب در جهاد مالی است. بنابراین، بخش مهمی از مسئولیت حاکمان، نظارت بر بازار و نظام اقتصادی جهت سیاست‌گذاری صحیح برای رشد و توسعه اقتصادی، بسط عدالت اجتماعی و جلوگیری از اجحاف و ستم به مردم است. در خصوص مسئولیت در امور اقتصادی و دادوستد و تجارت، امیرمؤمنان علی(ع)، در عهدنامه مالک اشتر، ضمن توصیه به وی برای نیکی و محبت به بازرگانان و صنعت‌گران و تمجید از تلاش‌های آنان و رسیدگی به امورشان می‌فرماید: «وَأَعْلَمُ مَعَ ذَلِكَ، أَنَّ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ ضَيْقًا فَاحِشًا وَشُحًّا قَبِيحًا وَاحْتِكَارًا لِلْمَنَافِعِ وَتَحَكُّمًا فِي الْبَيْعَاتِ، وَذَلِكَ بَابٌ مَضَرَّةٌ لِلْعَامَّةِ وَعَيْبٌ عَلَى الْوَلَاءِ» (نهج البلاغه، نامه ۵۳)؛ با وجود این بدان! بسیاری از آنان مردمی تنگ‌نظر و سخت‌بخیل‌اند، احتکار می‌کنند و به دلخواه خود بر کالای مردم قیمت می‌گذارند و با این عمل، به توده مردم زیان می‌رسانند و سبب عیب و ننگ والیان می‌شوند.

۶-۳-۲. رسالت ثروتمندان

از دیدگاه امام علی(ع)، خدای سبحان روزی فقراء را در اموال ثروتمندان قرار داده است و جز به کامیابی توانگران فقیری گرسنه نمی‌ماند و خداوند از آنان درباره گرسنگی گرسنگان خواهد پرسید: «إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ فَرَضَ فِي أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ أَقْوَاتَ الْفُقَرَاءِ فَمَا جَاعَ فَقِيرٌ إِلَّا بِمَا مَتَّعَ بِهِ غَنِيٌّ وَاللَّهُ تَعَالَى سَائِلُهُمْ عَنْ ذَلِكَ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۲۸). بعضی از شارحان نهج البلاغه، این کلام شریف را اشاره به مسأله زکات دانسته‌اند (ابن میثم بحرانی، ۱۳۷۹، ج ۵، ص ۴۰۵). تعبیر به «فرض» نیز می‌تواند اشاره به همین معنا باشد. روایات فراوانی نیز این معنا را تأیید می‌کند و در آنها تصریح شده است که آنچه به عنوان زکات در اسلام فرض شده، دقیقاً به اندازه نیاز فقراست، به گونه‌ای که اگر همه اغنیا به وظیفه دینی خود در باب زکات عمل کنند، فقری باقی نخواهد ماند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۴، ص ۴۴۵). با این اوصاف روشن است که در موقعیت‌های سختی که طبقات آسیب‌پذیر جامعه تحت فشار قرار می‌گیرند و درآمدشان هزینه‌های زندگی ایشان را تأمین نمی‌کند، رسالت ثروتمندان در برابر قشر کم‌درآمد دوچندان می‌شود. ثروتمندان باید به وظیفه «جهاد مالی» قیام کنند و توطئه دشمنان را نقش بر آب نمایند. در چنین شرایطی، استفاده‌ها و منافع نامشروع که جای خود دارد، ثروتمندان باید از برخی استفاده‌ها و منافع حلال و مشروع خود نیز صرف‌نظر کنند تا بتوانند جامعه اسلامی را از چنگال این افعی‌های اقتصادی نجات دهند و به این ترتیب، به وظیفه «جهاد مالی» که قرآن و اسلام برای آنان تعیین کرده است، عمل نمایند. البته از آن سو، فقرا نیز برای عمل به وظیفه جهاد مالی خود در این صحنه، باید صبر پیشه کنند تا در نتیجه، و در سایه عمل هریک از این دو قشر ثروتمند و فقیر به وظیفه خود، توطئه‌های دشمنان خنثی گردد و مشکل از سر کل جامعه اسلامی بگذرد و همه از این صحنه پیروز بیرون بیایند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، صص ۲۴۹-۲۵۰).

۶-۳-۳. رسالت فقرا و نیازمندان

اینکه دیده می‌شود گروهی در ناز و نعمت و گروهی دیگر با فقر دست به گریبان هستند، یا به خاطر این است که ثروتمندان به وظیفه خود عمل نمی‌کنند و یا به جهت این است که فقرا، وظیفه انسانی خود را در تحصیل یک زندگی آبرومندانه انجام نمی‌دهند. گاهی نیز زمامداران، افراد شایسته‌ای نیستند و در تدبیر صحیح امور و برقراری عدالت اجتماعی عاجزند. درباره رسالت حاکمیت و ثروتمندان پیش از این صحبت شد و اما سؤال این است که رسالت خود نیازمندان چه می‌باشد و جهاد فقرا به چیست؟

جهاد فقرا را می‌توان در دو ساحت کلی بیان کرد؛ یکی تلاش بیشتر برای رهایی از فقر است. اسلام همه را به سعی و کوشش و کسب و کار دستور می‌دهد و جوان بیکار را بی‌منزلت می‌شمرد و ادای حق کارگران و کارمندان را از مهم‌ترین واجبات می‌داند؛ بلکه کار را از برجسته‌ترین عبادات قلمداد می‌نماید. کارگر خسته در حال خواب را در حال عبادت می‌داند تا آنجا که توجه به معیشت و زندگی مادی را کفاره بزرگ‌ترین گناهان ذکر می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۳، صص ۳۳۲-۳۳۳). واضح است که با حسن تدبیر، جایی برای فقر باقی نمی‌ماند: «لَا فَقْرَ مَعَ حُسْنِ تَدْبِيرٍ» (آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۳۵۴) و اما ساحت دیگر، صبر بر فقر و استغنا از غیر خداست. امام علی (ع) در بخشی از خطبه متقین، در بیان اوصاف آنها می‌فرماید: «تَجَمُّلاً فِي فَاقَةٍ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳)؛ (برای هر یک از پرهیزکاران) جمالی در حالت فقر و تنگدستی می‌بینی. تجمل از باب «تفعل»، یعنی به سختی خود را زیبا و جمیل جلوه دادن. متقین در حالت فقر، خود را غنی و بی‌نیاز نشان می‌دهند. آنها گرچه فقیرند؛ ولی اظهار غنا و بی‌نیازی می‌کنند. ایشان، فقر خود را از مردم پنهان می‌نمایند و عفت خود را از دست نمی‌دهند، دست نیاز به سوی کسی دراز نمی‌کنند و از دیگری سؤال و درخواست نمی‌نمایند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۸۵). مفسران نهج البلاغه، علت این حالت را وجود ملکه فاضله قناعت، عفت نفس، علو همت و رضای به قضاء الهی در ایشان می‌دانند (هاشمی خویی، ۱۴۰۰، ج ۱۲، ص ۱۳۷). این روحیه به ایشان کرامتی می‌بخشد که هرگز فقر را بهانه‌ای برای تسلیم خویش در برابر غیر خدا نمی‌کنند و با ایستادگی در برابر ظلم و ستم، مشکلات را پشت سر می‌گذارند، زیرا می‌دانند که حقیقت صبر بر مصیبت‌های دنیا در برابر راحتی طولانی که در انتظارشان است، چیزی جز تجارتی پرسود و فراهم‌آمده از جانب پروردگار نیست: «صَبْرُوا آيَاتاً قَصِيْرَةً اَعْقَبَتْهُمْ رَاحَةً طَوِيْلَةً تِجَارَةٌ مُرِبْحَةٌ يَسْرَهَا لَهُمْ رَبُّهُمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳). چنین صبری برخلاف آنچه گاهی القا می‌شود، به معنای تخدیر و زیر بار ذلت رفتن نیست؛ بلکه به معنای استقامت و پایداری نفس و عدم تشویش در سختی‌ها و مصیبت‌هاست (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۳۶۲).

نتیجه‌گیری

مقایسه جهاد مالی و جهاد نظامی نشان می‌دهد که تقدم جهاد مالی، مبتنی بر دلایل متعددی است که آن را در جایگاهی برتر قرار می‌دهد. جهاد نظامی به لحاظ سختی، برای مجاهدان فضیلت بالاتری دارد و به لحاظ آثار شدید عینی و کوتاه‌مدت، از حساسیت بیشتری برخوردار است؛ اما در نگاهی جامع و با ملاحظه جمیع جهات، جهاد مالی مهم‌تر است. جهاد نظامی امری اضطراری است که بر خلاف ماهیت صلح‌طلبانه اسلام، اختصاص به زمان، افراد و شرایط مشخصی دارد. بنابراین، امری ثانوی و عرضی به شمار می‌آید؛ اما جهاد مالی و اقتصادی محدود به زمان، مکان، گروه یا شرایطی ویژه نیست. هر اقدام یا فعالیت سازنده مالی و اقتصادی در جامعه اسلامی، گامی مجاهدانه برای عزت و پیروزی پایدار مسلمانان است. در نتیجه، از اصالت و موضوعیت برخوردار است.

صرف نظر از همه دلایل یادشده، نفس وابستگی جهاد نظامی به امکانات مالی و اقتصادی به تنهایی ملاک قابل قبولی برای مقدم دانستن جهاد مالی بر جهاد نظامی است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- نهج البلاغه (۱۳۷۹). گردآورنده: سید رضی، ترجمه: محمد دشتی، مشهور.

آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم. مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله. (۱۳۶۳). شرح نهج البلاغه. مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفی.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۶۳). تحف العقول عن آل رسول. تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری. مؤسسة النشر الاسلامی.

ابن میثم بحرانی، میثم بن علی بن میثم. (۱۳۷۹). شرح نهج البلاغه. دفتر نشر الكتاب.

اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱). كشف الغمة في معرفة الأئمة. تصحیح: سیدهاشم رسولی محلاتی. بنی هاشمی.

امیری، ابوالفضل. (۱۳۹۰). جنگ نرم. شوریده.

بیهقی کیدری، محمد بن حسین. (۱۳۷۵). حدائق الحقائق فی شرح نهج البلاغه. عطارد.

جهان‌بین، فرزاد و نعمتی، محمد. (۱۳۹۴). معیار و راهبردهای عدالت اقتصادی در نهج البلاغه. پژوهشنامه نهج البلاغه. ۳(۲)، پیاپی: ۱۰، ۱۰۳-۱۲۲.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). وسائل الشیعة. آل البيت (ع).

خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۲). شرح حدیث جنود عقل و جهل. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

دلشاد تهرانی، مصطفی و جعفری، رضا. (۱۳۹۴). واکاوی راهبرد نظامی در نهج البلاغه. سیاست دفاعی، ۲۳(۱)، پیاپی: ۹۰، ۱۰۹-۱۴۰.

دیلمی، حسن بن محمد. (۱۴۱۲). ارشاد القلوب الی الصواب. الشریف الرضی.

سیف، الله مراد و خجسته، محمد. (۱۳۹۲). ظرفیت‌ها و محدودیت‌های مدیریت بحران در صحنه جنگ نرم اقتصادی دشمن علیه ج.ا.ایران. مطالعات راهبردی بسیج،

۱۶(۳)، پیاپی: ۶۰، ۴۸-۵.

طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۵۲). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

قرشی بنابی، سیدعلی اکبر. (۱۳۷۷). مفردات نهج البلاغه. تصحیح: محمد حسین بکایی. قبله.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. دار الکتب الإسلامية.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. مؤسسة الوفاء.

مروتی، روح الله؛ علی کرمی، رضا و ضمیری، محمدرضا. (۱۴۰۱). بررسی انتقادی نظریه اخلاقی جنگ عادلانه با تأکید بر جنگ روانی رسانه‌ای از منظر نهج البلاغه.

کتاب قیم. (۱۱۲)، پیاپی: ۲۶، ۲۱۱-۲۳۰. <https://doi.org/10.30512/kq.2021.16127.3003>

مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۴). پند جاوید. تدوین و نگارش: علی زینتی. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۸). پیام مولا از بستر شهادت. تدوین و نگارش: محمدمهدی نادری قمی. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). مجموعه آثار. صدرا.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۹). الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل. مدرسة الإمام علی بن ابی طالب (ع).

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۵). اخلاق اسلامی در نهج البلاغه (خطبه متقین). نسل جوان.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۶). پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام. دار الکتب الإسلامية.

مولایی، محمد. (۱۳۹۲). آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علی (ع) در نهج البلاغه. پژوهشنامه نهج البلاغه، ۱(۴)، پیاپی: ۴، ۹۴-۱۱۰.

مولایی، محمد. (۱۳۹۳). اصول اخلاق تجاری و کسب و کار از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه. پژوهشنامه نهج البلاغه، ۲(۳)، پیاپی: ۷، ۱۰۱-۸۵.

میرجلیلی، علی محمد و یوسفی، سمیه. (۱۳۹۲). عوامل مؤثر در حمایت از کار، تولید و سرمایه‌های مسلمین از دیدگاه قرآن و حدیث. کتاب قیم، ۳(۲)، پیاپی: ۹، ۶۴-۳۳.

نجفی جواهری، محمدحسن. (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. تحقیق: عباس قوچانی. دار إحياء التراث العربي.

هاشمی خویی، میرزا حبیب الله. (۱۴۰۰). منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه. ترجمه: حسن حسن‌زاده آملی و محمدباقر کمره‌ای. مکتبه الإسلامية.

References

The Holy Quran

- Nahj al-Balagha* (2000). Compiled by Seyyed Razi and translated by Muhammad Dashti, Mashhoor. [In Arabic]
- Amedi, Abd al-Wahed bin Muhammad. (1987). *The definition of Ghorar al-Hekam and Dorr al-Kelam*. School of Islamic Studies. [In Arabic]
- Amiri, Abul-Fadl. (2011). *Soft War*. Shourideh. [In Persian]
- Beyhaqi Kidari, Muhammad bin Hussein. (2006). *Realities in the Explanation of Nahj al-Balagha*. Attar. [In Arabic]
- Delshad Tehrani, Mustafa, & Jafari, Reza. (2015). Analysis of Military Strategy in Nahj al-Balagha. *Defense Policy*, 23(1), 109-140. [In Persian]
- Deylami, Hassan bin Muhammad. (1991). *Guidance of the Hearts to the Right*. Al-Sharif al-Radi. [In Arabic]
- Erbeli, Ali bin Isa. (2002). *kashf al-Ghomma fi maarefah al aemah* (edited by Sayyed Hashem Rasouli Mahalati). Bani Hashemi. [In Arabic]
- Hashemi Khoei, Mirza Habibullah. (1980). *Minhaj al-Bara'a in the Explanation of Nahj al-Balagha* (translation by Hassan Hassanzadeh Amoli and Muhammad Baqer Kamarei). Islamic library. [In Arabic]
- Hurr Ameli, Muhammad bin Hassan. (1993). *Wasa'il al-Shi'a*. Aal al-Bayt (a). [In Arabic]
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid bin Heibatullah. (1984). *Description of Nahj al-Balagha*. School of Ayatollah Marashi al-Najafi. [In Arabic]
- Ibn Meytham Bahrani, Meytham bin Ali bin Meytham. (2000). *Description of Nahj al-Balagha*. Book Publishing Office. [In Arabic]
- Ibn Sho'ba Harrani, Hassan bin Ali. (1984). *Tohaf al-oqool an ale rasool* (edited by Ali Akbar Ghafari). Al-Nashar al-Islami Foundation. [In Arabic]
- Jahanbin, Farzad and Nemati, Muhammad. (2015). Criteria and Strategies of Economic Justice in Nahj al-Balagha. *Nahj al-Balagha Research Journal*. 3(2), 103-122. [In Persian]
- Khomeini, Seyyed Ruhollah. (2003). *Explanation of the Hadith of the Soldiers of Wisdom and Ignorance*. Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini. [In Persian]
- Kuleyni, Muhammad bin Yaqoub. (1987). *Al-Kafi* (edited by Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhoundi). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1983). *Bihar al-Anwar*. Al-Wafah Foundation. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser. (2000). *Al-Amthal fi Tafsir Kitab Allah Al-Monzal*. School of al-Imam Ali ibn Abi Talib (pbuh). [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser. (2006). *Islamic Ethics in Nahj al-Balagha*. Young Generation. [In Persian]
- Makarem Shirazi, Nasser. (2007). *The Message of Imam Amir al-Mu'minin (pbuh)*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
- Mirjalili, Ali Muhammad, & Yousefi, Somayeh. (2013). Effective factors for supporting work, production and investment in Quran and Hadith. *Kitab al-Qayyim*. 3(2), 33-64. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2009). *Mowla's message in the bed of martyrdom* (edited by Muhammad Mahdi Naderi Qomi). Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2015). *Eternal advice* (edited by Ali Zinati). Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Molaei, Muhammad. (2013). Familiarity with Imam Ali's Economic Thoughts in Nahj al-Balagha. *Nahj al-Balagha Research Journal*, 1(4), 94-110. [In Persian]
- Molaei, Muhammad. (2013). Principles of Business Ethics and Business from the Perspective of Imam Ali (pbuh) in Nahj al-Balagha. *Nahj al-Balagha Research Journal*. 2(3), 85-101. [In Persian]
- Morovati, Ruhollah, Ali Karami, Reza, & Zamir, Muhammad Reza. (2022). A Critical Study of the Moral Theory of Just War with Emphasis on Media Psychology from the Perspective of Nahj al-Balaghah. *Kitab Qayim*. 12(1), 211-230. [In Persian] <https://doi.org/10.30512/kq.2021.16127.3003>
- Motahari, Morteza. (2010). *Collection of works*. Sadra. [In Persian]
- Najafi Javaheri, Muhammad Hassan. (1983). *Jawaher al Kalam* (edited by Abbas Gouchani). Dar Ehya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Qureshi Bonabi, Seyyed Ali Akbar. (1998). *Mufradat Nahj al-Balagha* (edited by Muhammad Hossein Bokaei). Qibla. [In Persian]

- Seif, Allah-Murad, & Khojasteh, Muhammad. (2013). The Capacities and Limitations of Crisis Management in the Scene of the Enemy's Soft Economic War against the Islamic Republic of Iran. *Strategic Studies of the Basij*, 16(3), 5-48. [In Persian]
- Tabatabaei, Seyyed Muhammad Hossein. (1973). *Al-Mizan Interpretation of the Qur'an*. Al-Alami Press Foundation. [In Arabic]